

METAMORFÓZY KREŠŤANSTVA NA KAUKAZE: OD JEHO ROZŠÍRENIA PO ZAČLENENIE REGIÓNU K RUSKÉMU IMPÉRIU V 19. STOROČÍ

Metamorphosis of Christianity in the Caucasus: From Its Expansion to the Integration of the Region to the Russian Empire in the 19th Century

Michal Šmigel' – Aleksandr A. Cherkasov – Miroslav Kmeť

DOI: 10.17846/CL.2019.12.2.80-97

Abstract: ŠMIGEL, Michal – CHERKASOV, Aleksandr A. – KMEŤ, Miroslav. *Metamorphosis of Christianity in the Caucasus: From Its Expansion to the Integration of the Region to the Russian Empire in the 19th Century.* Christianity in the Caucasus – from its expansion in the 3rd – 4th centuries to the integration of the region to the Russian Empire in the 19th century went through peculiar metamorphic changes. It had its own history for each nation of the region. On the one hand, old Transcaucasian cultures (Armenian and Georgian) entirely adopted Christianity and maintained it throughout the centuries. On the other hand, the mountain dweller nations of the Caucasus, lacking their own statehood, have only partially adopted Christianity with the long-term presence of religious syncretism (mix of paganism, Judaism, Christianity and Mohammedanism) and after all, they were mostly islamized. Beside a number of internal and external influences and factors, the mental conservatism of Caucasian ethnic groups also appears important in these processes.

Keywords: *paganism, Judaism, Christianity, syncretism, Islam, Caucasian nations, Muhacir, Russian Empire*

Abstrakt: ŠMIGEL, Michal – CHERKASOV, Aleksandr A. – KMEŤ, Miroslav. *Metamorfózy kresťanstva na Kaukaze: od jeho rozšírenia po začlenenie regiónu k Ruskému impériu v 19. storočí.* Kresťanstvo na Kaukaze – od jeho rozšírenia v 3. – 4. storočí po začlenenie regiónu k Ruskému impériu v 19. storočí, prešlo svojráznymi metamorfóznymi zmenami a u každého národa regiónu malo svoju vlastnú históriu. Na jednej strane staré zakaukazské kultúry (arménska a gruzínska) si v plnej miere osvojili kresťanstvo a naprieč storočiami ho udržali. Horské národy Kaukazu, ktoré postrádali vlastnú štátnosť, osvojili si kresťanstvo zväčša len čiastkovo, dlhodobo sa tu prejavoval aj religiózny synkretizmus (zmiešanie pohanstva, judaizmu, kresťanstva, islamu) a napokon sa väčšinou islamizovali. Popri množstve vnútorných a vonkajších vplyvov a faktorov, dôležitým sa v týchto procesoch javí aj mentálny konzervativizmus kaukazských etník.

Kľúčové slová: *pohanstvo, judaizmus, kresťanstvo, synkretizmus, islam, kaukazské národy, muchadžirstvo, Ruské impérium*

Kaukaz je vo svojej komplexnosti historicky unikátnym regiónom. Má mnohonárodnostný, nábožensky rôznorodý a multikultúrny charakter. Takéto prívlastky nadobudol v dôsledku svojrázneho špecifického historického vývoja. Na Kaukaze sa od pradávna stretávali civilizácie a bol aj akousi

„etnickou šachovnicou“ národov, ktoré – popri svojej kultúre – boli nositeľmi aj vlastných osobitých vierovyznaní a tie prejavom duchovnej kultúry ľudí. Pritom dejiny jednotlivých náboženstiev na Kaukaze sú veľmi interesantné a ich koexistencia priťahuje pozornosť vedeckého záujmu. V našom prípade pôjde o komparatívno-historickú štúdiu, ktorá sa pokúsi zmapovať nie až tak genézu kresťanstva na Kaukaze, ako skôr jeho metamorfózne prejavy v kontexte celkovej religiozity a dialógu civilizácií v tomto regióne, ktorý má oprávnené aj ďalší prívlastok – križovatka kultúr.

* * * * *

V 1. storočí po Kr., keď sa podľa tradície apoštoli rozišli do rôznych kútov sveta s blahozvestou, Kaukaz bol arénou rivality medzi Rímom a Partskou ríšou. Samozrejme, vplyv impérií sa rozšíril hlavne na Zakaukazsko, ale aj krajiny na sever od centrálného kaukazského chrbta nezostali bokom od udalostí svetových dejín. Podľa legendy, apoštoli Ondrej (vo východnej cirkvi Andrej Prvopovoláný) a Šimon (nazývaný aj Kanaánsky alebo Horlivec) prichádzali na Kaukaz zo strany Čierneho mora a apoštol Bartolomej od Kaspického mora. Napokon existuje aj legenda, že Bartolomej podľahol mučeníckej smrti v okolí mesta Derbent v dnešnom Dagestane (Gumanov 2011). Hoci niesli vieru všetkým národom, smerovali však najprv do židovských komunít Kaukazu.

Celý rad výskumov poukazuje na to, že existencia prvých kaukazských včasnokresťanských komunít bola spojená s prítomnosťou židovského elementu na Kaukaze. Z tohto dôvodu je potrebné poukázať na samotnú históriu kaukazských židov, ktorá siaha do hĺbky dávnych čias a stráca sa v hmle literárnych a ústnych tradícií.

Ako svedčia cestopisy z 18. a 19. storočia, medzi kaukazskými židmi ešte žila legenda, že sú potomkami zajatcov, ktorých Asýrčania odviekli zo Samárie (hlavného mesta severného, t. j. Izraelského kráľovstva) a násilne premiestnili do hôr Médie, ktoré sa spájali s Kaukazom. Paralelne s touto legendou, ktorá spája začiatok židovského osídlenia na Kaukaze s dobou zničenia Samaritánskeho kráľovstva (696 pred Kr.), sa zachovala ďalšia legenda, podľa ktorej sa začiatok židovského osídlenia na Kaukaze uskutočnil v dobe zničenia Prvého chrámu v roku 587 pred Kr. (Gorskíe evrei 1999, 29-30; Istoriya evreev na Kavkaze).

Podľa „Dejín Gruzínska“ cároviča Vachuštiho Bagrationa (1745) po zničení Jeruzalema novobabylonským kráľom Nebukadnesarom II. na konci 6. storočia prišla časť židovských vyhnancoch do Iverie (Gruzínska)¹, kde požiadala správcu mesta Mcchety², aby im poskytol miesto na usadenie sa. Kráľ súhlasil a určil miesto na rieke Zanav, ktoré bolo – vzhľadom na Židmi platenú daň – nazvané Kerk (daň). Podľa inej verzie už spomínaných „Dejín Gruzínska“ sa začiatok židovského osídlenia v regióne datuje do obdobia Druhého chrámu, približne v čase vzniku židovskej diaspóry na Kryme, keď sa po jeho zničení (v roku 70 po Kr.) časť židovských utečencov usadila v Mcchete spolu s ich súvercami, ktorí prišli predtým (Istoriya evreev na Kavkaze; Ioseliani 1843, 5-7). Aj ďalšie písomné pramene potvrdzujú prítomnosť židovskej diaspóry v Mcchete na samom konci 1. storočia pred Kristom (Alekseev 2006, 1-2).

Nie je vylúčené, že prvými adeptmi kresťanstva na Kaukaze skutočne boli Židia-Semiti (Hebreji), ktorí sa kedysi ocitli v regióne ako obchodníci, kupci, úžerníci alebo misionári-rabíni. Gruzínske pramene zreteľne dokumentujú prítomnosť mcchetskej židovskej komunity na konci 1. storočia pred Kr. a v prvých storočiach po Kr. (Eliashvili 1926, 39). Podľa nich prvými šíriteľmi kresťanstva v Gruzínsku začiatkom 4. storočia boli Židia Evjatar (Abiatar) z Urbni a jeho sestra Sidónia, ktorých Gruzínska pravoslávna cirkev zaraďuje medzi svätých, a taktiež Židovka

¹ Vlastné pomenovanie Židov v starohebrejskom jazyku (a tiež aj v súčasnom ivrite – novohebrejčine) je „Ivri“, „Ivrim“. Existuje starožidovské slovo „ivrejon“, ktoré znamená miesto osídlené Židmi. Od tohto pochádzajú údajne aj názvy Iveria – niekedy aj Iberia (Gruzínsko) a Iberia (Španielsko), resp. Iberský polostrov (Pyrenejský polostrov), od dávnych čias osídlené Židmi – presídlencami z Palestíny.

² Starobylé hlavné mesto východogruzínskeho štátu Kartli.

Solomea – autorka životopisu sv. Niny Kappadokijskej, ktorá pokrстила Gruzínsko. Vcelku tak židia boli prvými rozširovatelmi kresťanstva v Gruzínsku a na Kaukaze.

V tejto súvislosti osobitný záujem púta aj teória objavenia sa na Kaukaze prvých spoločenstiev tzv. horských židov, ktorí vyznávali judaizmus a ktorí (z etnokultúrneho hľadiska) absorbovali elementy kultúry kaukazských národov. Tieto špecifiká dodnes odlišujú „horských židov“ od iných židovských skupín. V historickej literatúre existuje niekoľko verzií a hypotéz pôvodu horských židov. Podľa jednej z nich, prvá židovská komunita v regióne bola založená v 6. storočí prišielcami z juhozápadných oblastí sásánovského Iránu. Verzia sa zakladá na neexistencii semitských koreňov u horských židov a postulovaní ich etnogenetických spojení s iránskymi Tatmi, ktorí prijali judaizmus a boli presídlení na Kaukaz sásánovským kráľom Husravom I. Anošarvanom (531 – 579). Druhá verzia vedie k tomu, že predkami horských židov boli akoby Peržania, ktorí po svojom presídlení na Kaukaz prijali judaizmus pod vplyvom Chazarov. Základom pre vznik a vývoj tejto verzie zrejme bola príbuznosť medzi tatskými a horskožidovskými jazykmi (Farzaliev 2008, 170-171).

Čo sa týka Chazarov a prítomnosti židovského prvku na Kaukaze – ten sa medzi iným prejavoval unikátnym konfesijným javom, obdoba ktorého sa nenachádza v dejinách. Je pravdou, že sa to stalo o niečo neskôr – niekoľko storočí po Kr. Na pomedzí východnej Európy a Ázie zo severu priliehalo ku Kaukazu silné Chazarské kráľovstvo (650 – 969) (Golden 2007, 7), ktoré vzniklo na troskách Veľkobilharskej ríše (tzv. Onogurie) a na začiatku centrum tejto štátnosti sa nachádzalo v prímorskej časti dnešného Dagestanu. Chazari (v prameňoch aj Kovari) boli zrejme turkickým etnikom (nejasného pôvodu), teda boli úplne cudzí Židom, ale napriek tomu istá časť poddaných chazarského kagana prijala judaizmus (prítom v Chazarskom kaganáte vyznávali aj kresťanstvo a islam i šamanizmus – pozn. autora). Chazari boli teda jediným nehebrejským etnikom, ktoré kolektívne prijalo judaizmus. „*O to viac je to interesantné, že duch proselytizmu bol vždy cudzí Židom. Oni sa pokladali za Bohom vyvolaný národ, nielen ako veriaci v skutočného Boha, ale aj ako deti Abrahámove. Neverou mohli stratiť túto vysokú výhodu, ale cudzinci ju vierou nenadobúdali. Obrátenie Chazarov v judaizmus svedčí o tom, ako niekedy tento element, hoci aj pasívne, bol silným v krajinách, kde je teraz ledva viditeľná jeho prítomnosť*“ (P.U. 1869, 7). Berúc do úvahy časté pochody Chazarov do Zakaukazska, ich vládu nad Dagestanom a existenciu chazarských miest na východnom Kaukaze existuje domnienka, že prijatie židovskej viery elitou kaganátu sa uskutočnilo hlavne pod vplyvom jemu podriadených kaukazských židov (Istoriya evreev na Kavkaze).

Medzitým sa kresťanstvo postupne zakoreňovalo v Arménsku, Gruzínsku a v kaukazskej Albánii. Vo 4. storočí pred Kr. sa objavujú aj prvé napoly legendárne informácie o kresťanských kláštoroch v historickej Alanii (t. j. kaukazskej Alanii).

V Arménsku sa kresťanstvo začalo šíriť v 2. – 3. storočí, hoci vznik kresťanskej cirkvi sa tu traduje do doby pôsobenia apoštolov Tadeáša a Bartolomeja. Aj keď do Arménska (historického Arménska – územne sa rozprestierajúceho medzi Kaspickým, Čiernym a Stredozemným morom) už v 2. storočí po Kr. prišli grécki misionári z Cézarey, za apoštola je však považovaný až sv. Gregor Iluminátor (tiež Grigor Lusavorič, †328), ktorý prijal krst v Cézarei Kappadóckej. Práve on priviedol ku kresťanstvu arménskeho kráľa Tiridata III. (Tiridates, tiež Trdat; 287 – 330). Ten následne vyhlásil kresťanstvo za štátne náboženstvo. Stalo sa tak v roku 301, t. j. osem desaťročí predtým, než tak roku 380 po Kr. učinil cisár Theodosius Veľký v Rímskej ríši. Gregor Iluminátor sa súčasne stal prvým biskupom vo Vagharšapate (Szabo 2016, 29-30) a začal používať titul katolikos³. Následne, na začiatku 4. storočia kresťanstvo prijal aj gruzínsky panovník Mirián III. (265 – 342)

³ **Katolikos** – pôvodne zástupca antiochijského patriarchu, neskoršie hlava nezávislých (najmä východných) cirkví (dodnes arménskej cirkvi).

(Otechestvennaya istoriya 1994, 105, 642). Novovzniknutá gruzínska cirkev bola do polovice 11. storočia podriadená antiochijskému patriarchovi (Aleš 1978, 175-176) a jej predstaviteľ bol prítomný (spolu s arménskymi delegátmi) už na prvom Nicejskom koncile v roku 325.

Gruzínske obrátenie na kresťanstvo sa pripisuje pôsobeniu rodáčky z Jeruzalema – už spomínanej Niny Kappadokijskej, ktorú Gruzínci pomenovávajú Nino (je apoštolkou a patrónkou Gruzínska – pozn. autora), Arméni – Nune a u gréckych spisovateľov sa objavuje ako Nonna, čo v latinčine znamená mníška. V Jeruzaleme kolovala legenda, že chitón Pána je ukrytý v Mcchete a sv. Nina sa zapálila túžbou vidieť túto svätyňu a hlásať Božie slovo v kaukazskej Ivérii (gruzínskom Kartli) (P.U. 1869, 14-15). Vo Vakuštijanových „Dejinách Gruzínska“ sa uvádza kresťanská legenda, podľa ktorej sv. Nina (314 po Kr.) pricestovala do Urbni a vošla do štvrti obývanej židmi, s ktorými sa mohla slobodne rozprávať. V čase svojho prebývania v Mcchete sv. Nina často navštevovala židovské mesto a podarilo sa jej obrátiť na kresťanstvo židovského rabína Evjatara, ktorému je pripisovaná dôležitá úloha v christianizácii Gruzínska (Istoriya evreev na Kavkaze).

Napokon aj kaukazská Albánia⁴ patrí do radu tých krajín, kde prvé kresťanské komunity vznikli ešte dávno pred 4. storočím – pred ustanovením kresťanstva štátnym náboženstvom. Podľa albánskej tradície začiatkom prvých storočí po Kr. do Albánie prenikali prví kresťanskí misionári, apoštoli (Bartolomej a Júda Tadeáš) a ich žiaci a stúpenci z Jeruzalema, zo Sýrie a zakladali prvé kresťanské komunity. V prvom rade tomu bola nápomocná existencia starožidovských osídlení dávno pred 1. storočím po Kr. a v 1. storočí po Kr. aj nazarénov – židovských kresťanov, resp. židokresťanov z Palestíny (Geyushev 1984, 134). Uznanie a oficiálne prijatie kresťanstva v kaukazskej Albánii prebiehalo fakticky synchronne s Rímskou ríšou. Albánsky panovník prijal kresťanstvo v roku 314 (po vydaní Milánskeho ediktu v roku 313) a štátnym náboženstvom stalo sa kresťanstvo v albánskom štáte v roku 326 (po Nicejskom koncile v roku 325). (Alyshov 2018, 228).

Napriek prijatiu kresťanstva arménskymi a gruzínskymi panovníkmi sa však pohanstva ich poddaní zbavovali ťažko. Ako poznamenáva historik Zenobius, kresťanská žiarlivosť novoobrátených arménskych kniežat viedla k drsnému a krvavému prenasledovaniu modloslužobníkov. V Gruzínsku ešte aj po 200 rokoch od prijatia kresťanstva kráľom Miriánom existovali pohanské oltáre na hore Zaden v okolí panovníckeho hlavného mesta. Miestne prostriedky na šírenie kresťanstva zjavne nestačili a okolo roku 550 – s požehnaním slávneho pustovníka Šimona Stylitu – do Gruzínska došla misia kazateľov, známych v gruzínskych cirkevných dejinách ako 13 sýrskych otcov. Títo sú považovaní za zakladateľov najznámejších kláštorov a kostolov v krajine a uctievaní za svätých, ktorí dokončili dielo začaté mcchetskými židmi a sv. Ninou (P.U. 1869, 15).

Analyzujúc útržkovité informácie o šírení kresťanstva na Kaukaze gruzínskymi, arménskymi a agvanskými kazateľmi je možné vyvodiť záver, že semeno kresťanskej viery tu nikdy nedozrelo do požehnanej žatvy: výhonky boli zničené nezhodami. Dôvody nie je ťažké vysvetliť. Napríklad Dagestan je oddelený od Gruzínska a od rovinatej časti Agvanie (kaukazskej Albánie) ťažko prekonávanými prírodnými rozhraniami. Preto sa vplyv gruzínskych, arménskych alebo agvanských panovníkov nikdy pevne neujal v horách Centrálného Kaukazu. Niekedy isté skupiny horalov, sledujúc pritom rôzne motívy, uznávali moc toho či iného suveréna, ale takáto poddajnosť bola

⁴ **Kaukazská Albánia** – staroveký polyetnický štátny útvar, ktorý vznikol na konci 2. – v polovici 1. storočia pred Kr. vo východnom Zakaukazsku (východne od starovekého Arménska v horách dnešného Azerbajdžanu). Jeho obyvateľstvo hovorilo jazykmi lezginskej vetvy nachsko-dagestanskej jazykovej rodiny a bolo konglomerátom 26 kmeňov, v ktorom vedúcu úlohu zohrával kmeň Albáncov (tiež Agvanci, resp. Aghvanci); podľa neho je nazvaný aj celý zväz. V polovici 5. storočia po Kr. kaukazská Albánia stratila nezávislosť a stala sa súčasťou sásánovského štátu. Názov Albánia (Albánsko) je starogrécky a označuje horskú krajinu. Neskôr dostalo toto územie perzské pomenovanie Aran (Arran) a následne jej južné regióny získali turkicko-iránske pomenovanie **Karabach**.

úplne imaginárna. Horali ľahko vyjadrovali pokoru, pretože ju nepovažovali za povinnú alebo akokoľvek obmedzujúcu ich nezávislosť. V zásade ľahko prijímali kresťanskú vieru a podobne ľahko sa jej aj zriekali (P.U. 1869, 15).

Dôležitým medzníkom v dejinách kresťanstva na severnom Kaukaze boli misie byzantského cisára Justiniána v polovici 6. storočia na čiernomorské pobrežie Kaukazu – do prostredia *abcházsko-adygských etník*. Podľa V. B. Pfafa, doktora práv a člena Kaukazského oddelenia Ruskej geografickej spoločnosti, išlo o významnú udalosť v christianizácii východného čiernomorského pobrežia a Čerkeska, resp. Čerkesov.⁵ V roku 562 Justinián uzavrel mier s Peržanmi a Lazika⁶ bola vrátená Byzancii. Mier s Peržanmi umožnil obrátiť pozornosť cisára na horské národy Kaukazu. Po jednej z expedícií do Alanie⁷ pravdepodobne prevzal Justinián do svojho mena aj prímenie *Alanicus*. Podriadili sa mu všetky horské kmene od rieky Terek po Tamanský polostrov. Najviac sa pod byzantský vplyv dostali Abcházci a Čerkesi, ktorí v tom čase žili v horách západnej časti Kaukazu a okolo ústia rieky Kubáň. Odvtedy sa kresťanstvo medzi horalmi rozširovalo s veľkým úspechom, a preto v príbehoch rôznych kaukazských národov, keď sa hovorí o „hore Čerkeskej“, sa zvyčajne pridáva prívlastok „krajina kresťanov“. Na celom západnom Kaukaze v tom čase kázali grécki misionári. Existuje verzia, že Justinián založil biskupstvo v meste Nikopsis na hore Kasburun na Tamanskom polostrove, v blízkosti súčasného Nalčika – teda v krajine Alanov (Pfaff 1871, 7-8).

⁵ Podľa Encyklopedického slovníka Brockhousa-Efrona (vydávaného v Ruskom impériu v rokoch 1890 – 1907) pod názvom *Čerkesi* je označovaná skupina kmeňovo rôznorodých, avšak jazykom a kultúrou príbuzných západno-horských národov Kaukazu, obývajúcich (až do svojho vystáhovania po ovládnutí Ruskom) väčšiu časť Kabardinskej plošiny, značnú časť oboch kaukazských hrebeňov a východné pobrežie Čierneho mora. Čerkesi sa rozdeľujú na tri veľké skupiny: na vlastných Čerkesov alebo Adygejcov (resp. Adyge ako sa sami nazývajú), Kabardov a Abcházcov. Do prvej veľkej skupiny (Čerkesi – Adyge) patria nasledujúce etniká: Abadzechovia, Šepsugovia, Natuchajci, Beslenejenci, Jegarukajovia a Mečeševci, Gatiukajevci, Temirgojovci (Kemgujovci), Bžeduchovia a nakoniec Žanejevci i veľmi zmiešaný kmeň Ubychov. Čerkesi žili na Kaukaze takmer na rovnakom teritóriu od staroveku. Etnonym Čerkesi im bol daný okolitými etnikami (zrejme pochádza z turkických slov čer – cesta; kesmek – odrezat, t. j. Čerkes ako synonymum zbojníka), sami seba ale vždy nazývali Adyge. Už u gréckych historikov sa nachádza pomenovanie Kerket, ktoré sa vzťahuje práve na Čerkesov. Gréci ich nazývali aj Zichmi. V minulosti územie Čerkesov, okrem západného Kaukazu, sa rozprestieralo aj na Krymský polostrov. Ešte v roku 1502 ovládali východné pobrežie Azovského mora až do Bosporu Kimmerijského (starogrécky názov dnešného Kerčského prielivu – pozn. autora), odkiaľ boli vytesnení Tatármi a Rusmi. Z Byzancie prevzali kresťanstvo a spolu so všeobecnými podmienkami historického života Kaukazu – tejto otvorenej cesty národov – vytvorili si sociálny ústroj militantného feudalizmu, ktorý sa tu zachoval neporušený až do éry boja s Ruským impériom. Čerkeská odvaha, čestnosť, prísne mravy, veľkorysosť, pohostinnosť boli rovnako preslávené ako krása a pôvab ich mužov a žien. V spôsobe života boli prostí a prirodzení. Sám ich život bol však plný drsnosti, krviprelievania a krutosti (Encyklopedičeskij slovar 1903, 580-582).

⁶ **Lazika (Egrisi)** – staroveký štátny útvar (kráľovstvo) v juhovýchodnom Pričiernomorí (na území dnešného západného Gruzínska a Abcházska). Vznikla v 1. storočí po Kr. kmeňovým zjednotením Lazova podmanením Kolchidského kráľovstva, resp. bola jeho nástupníckym štátom. Začiatkom 4. storočia bola v Lazike zriadená prvá kresťanská eparchia a v roku 319 kresťanstvo sa stalo štátnym náboženstvom. V 6. storočí bola objektom zápasu medzi Byzanciou a Perziou. Zanikla v 8. storočí pripojením územia k Abcházskemu kráľovstvu.

⁷ **Alania, resp. Alanské kráľovstvo** – stredoveký štátny útvar Alanov (iránskojazyčných kočových kmeňov skýtsko-sarmatského pôvodu) založený v predhorí severného Kaukazu v 8. alebo 9. storočí. Alania ako samostatný štát prestala existovať po mongolskej invázii (1238 – 1239). Posledným úderom pre Alanov boli vpády Tamerlána v rokoch 1395 a 1400. Preživší Alani, ktorí sa ukryli v horách Centrálného Kaukazu a Zakaukazska, po zmiešaní s miestnymi autochtónnymi kmeňmi vytvorili etnikum Osetov. Ludoprázdne predkaukazské územia Alanie boli obsadené Čerkesmi – vznikla tu politická jednotka nazývaná **Kabarda** a začal sa formovať kabardinský subetnos.

Zrejme v tom čase sieť kresťanských eparchií podriadených Konštantínopolu obsiahla teritórium od pobrežia Čierneho mora do severnej Alanie. Napokon v Alanii mohli byť Justinianovi misionári úspešní – konštatuje V. B. Pfaf – pretože Alani k celoplošnému prijatiu kresťanstva boli istým spôsobom pripravení už v 1. storočí. Avšak vzhľadom na ich vtedajšiu divokosť nie je možné hovoriť o pravom kresťanstve, skôr o oboznámení sa s rituálmi včasnostredovekého kresťanstva (Pfaff, 1871: 8).

V 6. storočí počas dlhotrvajúcich vojen Justiniana I. s perzským šachom Husravom I., ktoré sčasti prebiehali na území Gruzínska, bola táto krajina už celkom kresťanská. Historik týchto vojen Prokopius z Cézarey svedčil o predkoch Gruzíncov: „*Iberiani sú kresťania a lepšie od všetkých nám známych národov dodržiavajú obrady kresťanskej viery*“ (Tsagareli 1891, 3-4). V období mono- a dyofyzitských sporov sa arménsky katolikos nezúčastnil Chalcedónskeho koncilu (451), v obave z upadnutia do herézy nestorianizmu odmietli Arméni spolu s gruzínskou a albánskou cirkvou jeho christologické závery na svojom vlastnom sneme v Dvine roku 506. V tej dobe už boli sami silno prenasledovaní novoperzskými Sásánovcami, ktorí ich nútili prijať zoroastrickú vieru *mazdaznan* (Szabo 2016, 30).

V 7. storočí pod údermi zoroastrickej Perzie musela Byzancia odstúpiť z Kaukazu. Ničivá vojna medzi cisárom Herakleiom (610 – 641) a šachom Husravom II. Pervezom (590 – 628) spustošila územie od Čierneho mora po Perzský záliv a následne na ľudoprázdnych teritóriách zavládla tretia sila – moslimskí Arabi. V tomto období sa severokaukazské eparchie dočasne podriadili patriarchovi Gruzínska. Vplyv Byzancie sa však opätovne posilnil v 10. storočí. Medzitým v rokoch 860 – 861 do Chazarského kaganátu smerovala druhá misia (v službách byzantského cisára Michala III.) sv. Konštantína (Cyrila) a Metoda (Ivanič – Lukáčová 2014, 4-7). Na ceste do Chazarského kaganátu solúnski bratia navštívili Severný Kaukaz. Traduje sa, že ich misia zintenzívnila hnutie v prospech šírenia kresťanstva. Takzvané „veľké krštenie Alanov“ sa datuje rokom 916 (pritom krštenie Kyjevskej Rusi až v roku 988). Obracať Čerkesov na kresťanstvo začali na konci 10. storočia kyjevskoruské kniežatá z Tmutarakaňa (na Tamanskom polostrove) a misie gruzínskych kráľov. Christianizácii regiónu významne napomohla aj činnosť Byzancie. V 10. – 11. storočí tak väčšina národov severného Kaukazu – od Adygov na západe po Dagestancov na východe – bola pokrstená. Alanská metropolia, formálne podriadená Konštantínopolu (vznikla v 10. storočí), tak spravovala kresťanské územia a národy od Čierneho po Kaspické more. Jej centrum sa podľa archeologických nálezov nachádzalo v doline rieky Zelenčuk (v dnešnom Karačejevsko-Čerkesku) (Gumanov 2011). Avšak súčasne z juhu začína prienik islamu, turkické moslimovia postupne osídľovali územie dnešného Azerbajdžanu.

Alanské kráľovstvo bolo zničené mongolskými hordami v 13. storočí. V 14. storočí sa po predhoriach Kaukazu prehnali vojska Tamerlána. Civilizácia kaukazského predhoria sa dostala do úpadku. Z viacerých predtým „rozkvitnutých“ miest neostali ani ruiny. Alani (predkovia Osetov) a Adygovia (predkovia Čerkesov, Kabardov a Abcházcov) odišli z rovin do hôr, časť Alanov sa presídlila do Zakaukazska. Do predhoria vstúpila taktiež časť kumánskych kočujúcich kmeňov – budúcich Karačajevcov a Balkarov. Najviac bol zasiahnutý Dagestan, keďže cez Dagestanskú bránu dlhodobo prechádzali hordy kočovníkov. Tam kresťanstvo ustupuje islamu už v 14. – 15. storočí (Gumanov 2011). Napokon dobytie Konštantínopola v roku 1453 osmanskými Turkami bolo udalosťou najvyššej dôležitosti všeobecne pre všetkých východných kresťanov, ktorí videli v Byzancii prirodzenú podporu a patrónku kresťanskej cirkvi a kresťanských národov Východu.

* * * * *

Podobne zložito sa vyvíjala situácia v regióne južného Kaukazu – v Zakaukazsku. V obave o národnú a náboženskú čistotu arménska cirkev neudržiavala *communio* nielen s Rímom, ale od roku 1015 – keď Byzancia obsadila časť pôvodnej vlasti Arménov – ani s Konštantínopolom. Staroveké

arménske kráľovstvo bolo v 11. storočí rozvrátené Seldžukmi, následne skazu krajiny dovŕšil v 13. storočí vpád Mongolov a v 14. storočí pochody Tochtamiša a Tamerlána. Od epochy seldžuckých výbojov sa spustil mnohostoročný proces vytesnenia arménskeho obyvateľstva z historického územia turkickými kmeňmi. Arménske obyvateľstvo bolo masovo odviekané do zajatia a utekalo do okolitých kresťanských regiónov (Petrushevskiy 1949, 35). Časť Arménov utiekla do Kilíkie na juhu Malej Ázie, kde založila nové arménske Kilíkijské kráľovstvo (1080 – 1375) a v meste Sis aj nové sídlo arménskeho katolikosy. Ten po dobytí Sisy moslimskými mamelukmi roku 1375 presídlil späť do Vagharšapatu. Zároveň vznikla schizma, keď bol aj v Sise zvolený druhý patriarcha a tento stav pretrvával až do roku 1997 (Szabo 2016, 30). V priebehu 15. storočia stali sa časti arménskeho územia súčasťou štátov vytvorených turkickými kočovnými kmeňmi Kara-Kojuunlu a Ak-Kojuunlu. V 17. storočí bolo územie obývané Arménmi rozdelené medzi osmanských Turkov a Perziu. Perzskú časť začiatkom 19. storočia napokon ovládlo Ruské impérium.

Situáciu okolo oslabenia kresťanskej Iverie (Gruzínska) a následne aj pádu Konštantínopola opisuje profesor Sankt-Petersburgskej univerzity A. A. Cagareli. Podľa neho arabská nadvláda v 7. – 9. storočí síce oddialila vzostup kresťanskej kultúry Gruzínska, avšak s oslabením Arabov a posilnením vplyvu Byzancie v 10. storočí opätovne sa jej rast v krajine – za vlády dynastie Bagrationov – posilnil. Obdobie 10. – 12. storočia v Gruzínsku môže byť skutočne považované za periódu rozmachu politickej a vojenskej moci, rozkvetu literatúry, umenia a verejného života. Tento zlatý vek Gruzínska ukončila napokon invázia Mongolov na začiatku 13. storočia (Tsagareli 1891, 5).

S úpadkom mongolskej moci v Malej Ázii nadobúdajú silu osmanskí Turci. Pád Konštantínopola v polovici 15. storočia bol obzvlášť citlivý pre Gruzínsko, tisícročného spojenca Byzancie, s ktorým ho spájala rovnaká viera, príbuznosť vládnučich dynastií, kresťanská kultúra, politické a vojenské záujmy. Krátko po obsadení Carihradu sa rímski pápeži snažili pozdvihnúť západných a východných kresťanov proti Turkom. Pápež Pius II. poslal do Ázie mnícha (pápežského nuncia) Ludovíta Bolonského (Ludovico de Bologna), aby propagoval novú krížovú výpravu proti Turkom za oslobodenie Konštantínopola a Svätej zeme. V apríli 1459 cisár Trapezuntskej ríše Dávid Megas Komnenos písal pápežovi, že on a jeho spojenci – gruzínski králi a vládcovia a tiež niektorí nespokojní moslimskí kniežatá, sú pripravení začať vojnu proti Turkom, aby ich vyhnali zo Svätých miest a Konštantínopola. Spojenci sa už zhromaždili pri mori, ale „francúzsky kráľ“ Filip III. Burgundský sa neodvážil osobne zúčastniť výpravy a, čiastočne aj kvôli tomu, sa ťaženie zrušilo. Zachovali sa, okrem listu trapezuntského cisára Dávida, aj listy gruzínskeho cára Georgia VIII. a achalcichského⁸ vládcu adresované pápežovi. V listoch písali do Ríma, že proti Turkom sú schopní zhromaždiť viac ako 100 000 vojakov (Vasiliev 1936, 281) a pokiaľ Latinci súčasne zaútočia na Turkov z Grécka, potom bude možné za jedno leto víťazne ukončiť výpravu: vyhnať Turkov a dobyť Antiochiu, Bursu a Konštantínopol (Tsagareli 1891, 5). Napokon stalo sa niečo iné. Tri roky po tejto predpokladanej expedícii Trapezunt postihol osud Konštantínopola – bol dobytý Turkami v roku 1461.

V 13. – 14. storočí – ešte pred vládou Turkov – dominovali v Prednej Ázii egyptskí mamelukovia a Mongoli, ktorí viedli medzi sebou dlhotrvajúce krvavé vojny kvôli ovládaniu Sýrie a Palestíny. Podľa A. A. Cagareliho – kresťania sa v tomto čase nemohli zvlášť sťažovať na veľký nátlak z ich strany; naopak, v snahe získať na svoju stranu kresťanské obyvateľstvo tohto regiónu súperi im poskytovali určité privilégia v mieste ich pobytu a vo Svätej zemi. Najmä Mongoli, ktorí pred prijatím islamu zaobchádzali s veľkou toleranciou voči kresťanskej cirkvi a kresťanom. Ale zhruba po 60 rokoch od pádu Konštantínopola, keď Turci v rokoch 1516 – 1517 dobyli Sýriu, Palestínu, Egypt a stali sa tak jedinými a zvrchovanými vládcami všetkých krajín od Kaukazu až po brehy Nílu, sa

⁸ Achalciche – gruzínske mesto, centrum historického regiónu Samcche-Džavacheti.

postavenie kresťanov skomplikovalo. Práva kresťanských bratstiev boli obmedzené, bola uložená špeciálna daň na kostoly a kláštory. Ak kresťanské spoločenstvo nebolo schopné platiť daň za svoj kláštor, Turci ho okamžite odobrali a dali ho tej komunite, ktorá im ponúkala platiť za kláštor viac a pravidelne. Práve týmto spôsobom v roku 1559 františkáni dostali od Turkov za veľký poplatok najstarší gruzínsky kláštor sv. Jána Bohoslovca a premenovali ho na kláštor Spasiteľa (St. Salvator) (Tsagareli 1891, 6).

V 15. storočí sa Gruzínske kráľovstvo zmenilo na izolovanú kresťanskú krajinu, zo všetkých strán oklopenú moslimským svetom. Väčšina jej susedov prestala existovať po páde Konštantínopola v roku 1453 a rozšírení osmanského vplyvu na celý čiernomorský región. Spojenie Gruzínska s kresťanským svetom sa uskutočňovalo najmä prostredníctvom kontaktov s janovskými kolóniami na Kryme. Napokon sa Gruzínsko v roku 1460 rozpadlo na tri kráľovstvá (Kartli, Kachetia a Imeretia) a niekoľko kniežactiev. Od konca 15. storočia prebiehali vojny Gruzíncov s Perziou a Osmanmi, ktoré skončili v roku 1555 rozdelením Gruzínska na sféry vplyvu: jeho východná časť (Kartli a Kachetia) zostala pod politickým vplyvom Perzie, západná časť (Imeretia) – pod vplyvom Osmanskej ríše. Okrem toho Turci ovládli južné Gruzínsko s mestom Achalciche, ktoré dominovalo nad Tiflisom (dnes Tbilisi) a východným pobrežím Čierneho mora, a v oblasti vybudovali pevnosti s tureckými posádkami. Zároveň sa Turci pokúšali šíriť islam medzi gruzínskym národom, v čom aj čiastočne boli úspešní. Invázie Osmanov do západného Gruzínska (Imeretie) v 16. a 17. storočí boli poznačené devastáciou a krutosťou. Svedkom tureckého barbarstva sú zručaniny jednej z najvýznamnejších pamiatok cirkevnej architektúry 10. – 11. storočia gruzínsko-byzantského štýlu – slávna katedrála cára Bagratiho v Kutaisi (Tsagareli 1891, 7).

Na podporu Gruzínska patriarchovia pravoslávnych východných cirkví svojimi listami a posolstvami gruzínskym kráľom a katolikosom, ako aj osobnými návštevami krajiny, poskytovali gruzínskej cirkvi a kresťanom veľkú morálnu podporu. Proti sile však bolo potrebné sa postaviť silou. Gréci, ktorí sa roztrúsili po tureckom obsadení Konštantínopola do rôznych krajín, prišli vo veľkom aj do Gruzínska, najmä po páde Trapezuntu a nepochybne prispeli k zblíženiu medzi Ruskom a Gruzínskym. Gruzínskymi vyslancami do Ruska boli často Gréci a listy samotných gruzínskych kráľov boli často písané v gréčtine (Tsagareli 1891, 7-8). V roku 1783 panovník spojeného Kartli-Kachetského kráľovstva (1762 – 1801) Heraklius II. a ruská cárovná Katarína II. podpisujú Georgijevský traktát, na základe ktorého sa Gruzínsko stáva ruským protektorátom. Na základe Manifestu cára Pavla I. bolo východné Gruzínsko v roku 1801 anektované a pripojené k Ruskému impériu. Do konca 70. rokov 19. storočia boli k Rusku pripojené aj ostatné časti Gruzínska, často za pomoci vojenskej sily a potlačením niekoľkých povstaní.

* * * * *

Čo sa týka regiónu severozápadného Kaukazu – úspechy šírenia kresťanstva medzi Čerkesmi-Adygejcami boli zastavené prakticky v 11. storočí. Adygejci sa najprv dostali pod vládu Chazarov, potom Polovcov a nakoniec v 12. storočí mongolsko-tatárskych panovníkov, ktorí v 14. storočí prijali islam „šírený ohňom a mečom“. Pád Byzancie v 15. storočí prispel k vzniku Krymského chanátu a následným pokusom o islamizáciu Kabardov. Odvtedy kresťanské chrámy v krajine Čerkesov pustli, ale v pamäti čerkeských etník sa zachovali mnohé príznaky príslušnosti ich predkov ku kresťanskej grécko-východnej cirkvi (Cherkasov et al. 2016, 558). Pozastavenie šírenia kresťanstva, jeho príčiny a následky významný kaukazológ a lingvista Leonid Jakovlevič Ljulie charakterizoval nasledovne: „S oslabením vplyvu Gruzínska na kaukazské kmene sa kresťanská viera, z nedostatku kazateľov, nevyhnutne rozpadla. S pádom Byzancie a vznikom osmanskej nadvlády celé morské pobrežie padlo do tmy nevedomosti a barbarstva“ (Lyulie 1990, 26).

Napriek všetkému v Osetsku a čiastočne aj v Kabarde – najrozvinutejších kniežactvách severného Kaukazu – kresťanstvo dokázalo prežiť „temné obdobie“. Kresťanskými zostávali aj mnohé

adygejské (čerkeské) a čečenské rody. Zachovali sa aj epizodické vzťahy s Gruzínskom a gréckou štátnosťou v Trapezunte (Gumanov 2011).

L. J. Ljulie tak vo svojich spisoch poukazuje, že na Severnom Kaukaze vznikol problém, ktorý medzi tamajším kresťanstvom bude tlieť ešte po dlhé storočia. Ide o to, že kresťanská cirkev je veľmi zraniteľná. Tajomstvá, vrátane hlavného z nich – eucharistie, môže vykonávať jedine kňaz. Ten môže byť vysvätený jedine biskupom – a biskup inými biskupmi, ktorí vedú svoje nástupníctvo od Kristových apoštolov. Preto fyzická likvidácia alebo geografické oddelenie biskupstva zanecháva národ bez dušpastierov. Keď vpády a vojny zaplavili Kaukaz a preťali dovtedajšie spojenia, kresťanstvo tu proste začalo hasnúť. Mnohé kmene sa vracali k pohanstvu, v ktorom kresťanskí svätí sa podivne miešali so starými bohmi. Túto situáciu následne využívali katolíci z janovských kolónií Krymu – do severozápadných regiónov Kaukazu prúdili misionári – franťiskáni. Hoci v konečnom dôsledku boli tieto misie neúspešné, mali však nezanedbateľný vplyv na podporu hasnúcej viery (Gumanov 2011; Pravoslavia 2011).

Je evidentné, že jednotlivé kresťanské etniká na severozápadnom Kaukaze sa čiastočne dopĺňovali alebo udržiavali aj v dôsledku imigrácie do oblasti európskych, ako aj zakaukazských kresťanov. Takéto konštatovanie sa natíska v súvislosti s otázkou antropologického výzoru pobrežných Ubychov a aj príchodu do Čerkeska tzv. čerkesogajov (11. – 15. storočie).

V roku 1836 anglický cestovateľ Edmund Spenser navštívil Ubyško a v prípade ubyškých roľníkov si všimol isté odlišnosti: „čierne vlasy, reliéfny nos, úzka tvár, uši ako u Židov a hlava viac komprimovaná oproti ostatným Čerkesom; rovnako ako v akejkoľvek inej charakteristickej črte ich vonkajšieho vzhľadu, pripomínajú tie najlepšie typy európskej populácie“ (Spenser 2008, 164).⁹ Aj neskorší výskumníci, opisujúc antropologický výzor Ubychov poukázali nato, že sú „vo všeobecnosti podobní s inými kaukazskými horalmi, ale sú charakteristickí vyššou postavou, hrubou stavbou tela a výraznými črtami tváre. Medzi severokaukazskými národmi s podobnými antropologickými špecifikami sa vyznačujú asi len Oseti – národ zmiešaného pôvodu“ (Voroshilov 2008, 68). Domnienku o Ubychoch ako o zmiešanom národe vyslovil vo svojej knihe aj ruský spravodajský dôstojník barón F. F. Tornau: „oni (Ubychovia – pozn. autora) pochádzajú z Abazincov, Čerkesov a tiež Európanov vyhodených – ako hovorí legenda – na čerkeskom brehu ešte v období prvej križiackej výpravy“ (Tornau 2008, 164). Tá, ako je známe, sa konala v rokoch 1096 – 1099 a zrejme ovplyvnila región, keďže sa vojská schádzali v oblasti Konštantínopola. Ak môžeme veriť legende, tak Európania dokázali asimilovať časť miestnych a vytvoriť zmiešanú spoločnosť – ubyškú.

Prípád príchodu Európanov na čerkeské pobrežie Čierneho mora evidentne nebol jediným z kontaktov križiakov a iných európskych kresťanov s miestnymi Adygejcami, bolo ich zrejme viac. Nevelké oddiely týchto sa osídľovali medzi kaukazskými domorodcami a brali za ženy Čerkesky. Kaukaz ako križovatka národov má aj v tejto súvislosti svoje opodstatnenie (Cherkasov et al. 2018, 90). Napokon ešte jedna udalosť – spojená s čerkesogajmi severného Kaukazu (iné označenie: horskí alebo čerkeskí Arméni, Adygo-Arméni alebo zakubáňski Arméni) a históriu vzniku Armaviru – v plnej miere podporujú vyššie uvedenú hypotézu.

⁹ E. Spenser skúmal istú antropologickú svojráznosť aj u Abazincov. Nachádzal v nich židovské korene. Ako dôkaz uvádzal manuskripty nájdené v Gruzínsku, Megrelsku (historická oblasť v západnom Gruzínsku, obývaná Megreľmi) a Arménsku, z ktorých vyplývalo, že niektoré rody žijúce v tom období (v 19. storočí) v Abazii mali pôvod od raných kresťanov, židov obrátených na kresťanstvo. Pokrstení Židia, prenasledovaní svojimi súkmeňovcami a rímskymi vládcami, utiekli na Kaukaz a tu sa usadili. Svoje tvrdenia E. Spenser odôvodnil osobnými pozorovaniami, poukazujúc na to, že „črty tváre niekoľkých rodov ešte aj dnes nesú na sebe pečať ich židovského pôvodu a ich náboženstvo je doteraz zmiešaninou judaizmu a kresťanstva“ (Spenser 2008, 159).

Od polovice 11. storočia začala emigrácia Arménov z historického Arménska. Bolo to spôsobené stratou národnej štátnosti po bojoch s Byzanciou a taktiež po invázii seldžuckých Turkov. Ďalšie odchody Arménov z historického územia boli spojené s tatársko-mongolským vpádom a aj s pochodmi Tamerlána. Ich pôvodné územie sa osídľovalo turkickými etnikami. Pod tlakom kočovníkov si Arméni museli – obrazne povedané – vyberať medzi likvidáciou, otroctvom alebo emigráciou do susedných krajín. To spôsobilo masové presídlenie časti Arménov do Kilíkie, Lívanu (Libanonu), Sýrie a ďalších regiónov, druhá časť sa presídľovala na sever – do Gruzínska, na severný Kaukaz a do čiernomorských oblastí (11. – 14. storočie).

Prví Arméni sa objavili medzi Čerkesmi neočakávane. Podľa F. A. Ščerbinu: „*Do hôr priamo z Arménska prišli ľudia vojenského i pôsobivého vzhľadu. Boli ozbrojení od hlavy po päty, boli „obalení v železe“, nosili brnenie a drôtené košeľe ... a ich hlavy boli chránené železnými prilbami; aj keď nemali štítu ani kopije, mali však bojové sekery s dlhými toporiskami. Vonkajší imponujúci výzor prišielcov urobil dobrý dojem na aborigénov čerkeskej krajiny. V prichádzajúcich vojakoch Čerkesi videli ľudí s ušľachtilou krvou a s ctou a rešpektom vzali ich medzi seba. Neskôr, keď títo zaujali významné postavenie v horách medzi Čerkesmi a dostali výsady vyššej šľachty, ktoré im umožnili slobodne vyznávať kresťanské náboženstvo, vlastniť nevoľníkov a otrokov a zapojiť sa do všetkých druhov činností, od vojenského remesla po hospodársku prácu a obchod – začali sa k nim sťahovať rodáci z Krymu a z rôznych oblastí Malej Ázie, ľudia prenasledovaní a utláčaní na týchto miestach dominantnými národmi – Turkami a Tatármi kvôli vyznávaniu kresťanského náboženstva“ (Shcherbina 1916, 2-3).*

Ako teda ukazuje F. A. Ščerbina, od momentu pádu multietnických janovských miest-kolónií a podriadenia Krymského chanátu Osmanskej ríše, k prvej vlne arménskych presídlencov sa pridala druhá – nielen vlastných Arménov, ale aj iných kresťanov – z Krymu, Konštantínopola, Trapezuntu, Sinopu a iných regiónov. Obrovské dane (z úrody, hospodárskych zvierat, majetku), veľká daň z hlavy, početné povinnosti, ale predovšetkým systematické náboženské prenasledovanie a zákaz rodného jazyka prinútili týchto všetkých utekať rôznymi smermi. Práve vtedy (najneskôr do konca 15. storočia) sa časť tejto masy presídlencov ocitla na čiernomorskom pobreží severného Kaukazu. Osídľovali sa v malých skupinách medzi polokresťanskými kmeňmi Adygejcov, ktorí tiež trpeli turecko-krymským obklúčovaním, bojovali proti nemu, a naďalej zachovávali kresťanské tradície ako dedičstvo svojich predkov.¹⁰ Navyše potrebovali medzi sebou skúsených remeselníkov, obchodníkov a bojovníkov. (Vinogradov 1995).

Ako svedčí prípad čerkesogajov – Arméni a aj ďalší európski kresťania, žijúc niekoľko storočí v horách medzi domorodými Adygejcami, úplne stratili svoj etnický vzhľad (a naopak ovplyvnili antropologický výzor domorodcov, zrejme ako tomu bolo v prípade Ubychov), prijali od kaukazských kmeňov ich jazyky, zvyky a osobitosti pobytu, avšak zachovali si svoju kresťanskú vieru (minimálne dlhodobo; absurdné by bolo tvrdiť, že navždy a všetci). Zrejme práve týmto spôsobom vznikla svojrázna etnicko-náboženská klíma v čerkeskom prostredí.

Čerkesi, ako aj iné etniká Kaukazu, ktoré sa ocitli v obklúčení Osmanského impéria, boli pozbavení priameho kontaktu s kresťanskými centrami a stratili duchovných, spočiatku pokračovali v zachovaní kresťanských tradícií ako dedičstva svojich predkov. Takáto situácia v regióne

¹⁰ Od začiatku 18. storočia, keď Čerkesi prechádzali na islam, osídlení v ich prostredí čerkesogaji čelili hrozbe straty svojho náboženstva (patrili k Arménskej apoštolskej cirkvi). Na konci roku 1836 sa čerkesí Arméni obrátili na veliteľa Kubánskej línie, generálmajora H. Ch. Zassa, so žiadosťou „vziať ich pod ruskú ochranu a poskytnúť im prostriedky na usadenie sa blízko Rusov“. Tak v roku 1839 vznikla osada, ktorá položila základy neskoršieho mesta **Arvamir**. V prvé roky sa v osade nachádzalo 120 rodín a v roku 1840 ich počet vzrástol na 400 rodín čerkesogajov a niekoľko stoviek horalov-nevoľníkov (Shcherbina 1916, 174-177).

pretrvala minimálne do polovice 18. storočia. Čerkesi vtedy vyznávali učenie troch náboženských kníh – Biblie, Dávidových žalmov a Knihy evanjelistov. Avšak čoraz častejšie sa horské národy Kaukazu prinavracali k pôvodnému pohanstvu, resp. dochádzalo k miešaniu sa kresťanských a pohanských obradov a tradícií. Napríklad katolícky misionár – mních (dominikánskej rehole) Giovanni da Lucca, cestujúci po Kaukaze v roku 1625, s údivom zistil, že časť Čerkesov ešte stále vyznáva kresťanstvo východného obradu (Kaukaz 2010, 40-44). Ďalší katolícky misionár Emiddio Dortelli d'Ascoli v prvej tretine 17. storočia pozoroval, že sa u Čerkesov zachovali niektoré dobré kresťanské zvyky. Napríklad počas utorkov, stried a piatkov nejedli mäso po celý rok. Dodržiavali pôst pred sviatkami svätých apoštolov v júni a „Uspenie presvätej Bohorodičky“ v auguste. Postili sa aj pred Vianocami a taktiež v období Veľkého pôstu – všetko podľa gréckeho obradu (Kaukaz 2010, 49).

Pomery v horalskom prostredí západného Kaukazu zmenila občianska vojna 80. rokoch 18. storočia, spojená s činnosťou šejcha Mansura¹¹ a šírením islamu. Šľachta, ktorá vojnu prehrala, bola pozbavená vlády nad ľudom. Najdôležitejším výsledkom sa však stalo zavedenie nového systému náboženských pravidiel, ktorý zmenil kresťanské rituály. Rozšírili sa učenia štyroch náboženských kníh – Biblie, Dávidových žalmov, Knihy evanjelistov a Koránu. Inými slovami významným a trvalým výsledkom občianskej vojny bol proces islamizácie regiónu (do Čerkeska sa vliat potok osmanských misionárov). Ten následne vyústil do náboženského rozkolu (Čerkasov et al. 2014, 271).

Napriek evidentným zmenám v náboženskom prostredí ešte aj na začiatku 19. storočia pričernomorskí Čerkesi aj naďalej vykonávali kresťanské obrady prepletené pohanstvom. Svedčia o tom záznamy viacerých európskych cestovateľov,¹² ktorí v tomto období navštívili región a pozorovali kríže a zachované kresťanské pamiatky. Napr. britský emisár James Stanislaus Bell, žijúci medzi horalmi v rokoch 1837 – 1839 (hlavne medzi Šapsugmi, Natuchajcami a Ubychmi) vo svojom denníku v roku 1837 opísal jednu z príhod: „Väčšina na svadbe prítomných ľudí sa pohla k starovekému krížu. Zložili svoje prikrývky hlavy a bozkávali ho. Hovorili, že doposiaľ len malý počet obyvateľov sú obrezaní mohamedáni. Som naklonený tomu veriť, súdiac podľa malého počtu tých, ktorých som videl modliť sa“ (k Alahovi – pozn. autora) (Bell 2007, 256-257). Kaukazológ L. J. Ljulie, ktorý žil medzi Čerkesmi a ovládal ich jazyk, napísal v článku zverejnenom v roku 1866: „Aj teraz sú ruiny kresťanských cirkví viditeľné na mnohých miestach krajiny Čerkesov (Adyge) pozdĺž horných častí rieky Kubáň, najmä pozdĺž severného svahu od priesmyku cez Hlavný Kaukazský chrbát do Abcházska“ (Lyulie 1990, 26).

Epicentrom šírenia islamu v 17. – 18. storočí bolo opevnené mesto Anapa, ktoré obývalo tu-recko-osmanské obyvateľstvo a ktoré obchodovalo s prilehlými územiaми Čerkesov a Kubáne. Súčasne s tým v širšom regióne – od Gelendžiku a ďalej do vnútra pobrežného územia Čerkeska – v religióznych vzťahoch dominovalo kresťanstvo. Miestne obyvateľstvo sa tu postilo, slávalo Veľkonočné sviatky – Paschu (dokonca aj s kraslicami), Maslenicu¹³ atď. Vo veľkej časti Čerkesov sa zachovala dávna tradícia piť víno, a to bez ohľadu na všetky zákazy a predpisy Koránu – konštatoval J. S. Bell (Bell 2007, 390). Čo sa týka praxe dodržiavania Koránu – francúzsky naturalista

¹¹ Šejch Mansur, Ušurma – islamský kazateľ, prvý imám (islamský duchovný vodca) severného Kaukazu, vodca národno-osloboditeľského hnutia horských národov severného Kaukazu v rokoch 1785 – 1791. Mansur si stanovil za svoj hlavný cieľ boj proti otroctvu na Kaukaze, feudálom, krvnej pomste a vo všeobecnosti nahradenie horských obyčajov islamským právom šaría. Zomrel v ruskom zajatí v roku 1791.

¹² Čerkesi nevytvorili vlastné písmo a hovorili viacerými (príbuznými) jazykmi. Preto väčšina poznatkov o nich pochádza od množstva európskych, ruských, ázijských a iných cestovateľov, ktorí navštívili severný Kaukaz v rôznych obdobiach.

¹³ Maslenica – východoslovanský tradičný sviatok slávený v priebehu týždňa pred pravoslávnyim Veľkým pôstom. Vo svojich rituáloch sviatok zachoval prvky slovanskej mytológie.

Frédéric Dubois de Montpérreux, ktorý cestoval po Kryme a Kaukaze v rokoch 1831 – 1834, poznamenal: „*Iba čerkeské kniežatá a šľachta – moslimovia dodržujú mohamedánske obrady, aj to len pre upokojenie svedomia a s plnou ľahostajnosťou, neraz sa vysmievajúc všetkým ceremóniám*“ (Montpérreux 2010, 49). Naopak ruský spravodajský dôstojník barón Fedor Fedorovič Tornau, ktorý navštívil abazinský kmeň Medovejcev uviedol, že v ich krajine len knieža a niektoré šľachtické rody vyznávali islam. Obyčajní ľudia inklinovali k pohanstvu. Títo, nemajúc jasne vymedzenú vieru, sa v prípade nešťastia modlili k niektorým útesom a posvätným stromom. „*K šajtanovi*“¹⁴ cítili neprekonateľný detský strach“ (Tornau 2008, 156).

Ako uviedla J. P. Alekseeva: „*Pre náboženské prostredie toho obdobia (v Čerkesku – pozn. autora) je charakteristický religiózny synkretizmus – zmiešanie vierovyznaní (pohanstva, kresťanstva a islamu). Násilná islamizácia sa ťažko presadzovala, prijímala ju v tomto období hlavne nobilita. Obyčajní Čerkesi sa aj naďalej pridržiavali kresťanstva, šíreného Byzanciou a Gruzínskom, a svojich starovekých pohanských vyznaní. Napokon – v 18. storočí moslimstvo zvíťazilo, ale prežitky kresťanstva a pohanstva zostali u Čerkesov do 19. storočia*“ (Alekseeva 1959, 23). Inými slovami, navzdory aktívnej islamizácii regiónu veľká časť obyvateľov horského Čerkeska na konci 18. – začiatku 19. storočia pokračovala vo vyznávaní kresťanstva. Moslimské náboženstvo tu malo skôr deklaratívny charakter a zakoreňovalo sa rovnako zdlhavo ako predtým kresťanstvo. Pritom aj proces zachovania čistoty viery mal svoje charakteristické črty. V miestach obchodných stykov s cudzincami sa pozorovala zvýšená náboženská symbióza a do dialógu moslimskej civilizácie s kresťanstvom čiastočne vstupovalo aj pohanstvo. K tomu dochádzalo v dôsledku prítomnosti spoločných kaukazských tradícií, ku ktorým patrilo aj dedičstvo ich predkov. Kresťanstvo a pohanské prvky boli vierou dedov – v širšom slova zmysle, a islam stával sa vynúteným opatrením, šíriacim sa militantným spôsobom a zvonku (Šmigel et al. 2017, 41).

Zložitou v tomto období bola aj situácia kaukazských židov. Od pádu Chazarského kaganátu a v čase šírenia islamu na severozápadnom Kaukaze podmienky ich života boli mimoriadne ťažké. Na konci 18. – v začiatkoch 19. storočia sa v dôsledku objavenia ruských vojsk na Kaukaze ich situácia ešte zhoršila. Obrozený patriotizmus a fanatizmus moslimov viedol k zúrivému prenasledovaniu horských židov: od nich požadovali bezpodmienečné prijatie islamu a aktívnu účasť v boji s Rusmi. Pogromy a drancovania židovských osád organizovali Kazi-Mulla¹⁵ a Šamiľ¹⁶. Časť židov síce zachovala svoju vieru, ale viaceré židovské osady prijali islam. Od nich odvodzujú svoj pôvod dnešní moslimskí Tati, ktorí sa vo vzhľade, jazyku a spôsobe života veľmi nelíšia od horských židov. Napokon ani po ovládnutí Kaukazu Rusmi sa situácia horských židov nezmenila k lepšiemu (Istoriya evreev na Kavkaze).

Prvé stabilnejšie kontakty národov severného Kaukazu s Moskovským cárstvom sa ustanovujú začiatkom 16. storočia. V roku 1561 sa ruský cár Ivan IV. Hrozný (1533 – 1584) oženil s kabardinskou kňažnou Máriou-Kučenejou (Máriou Kabardinskou) – bola pohankou a krst prijala až v Moskve. V tomto období okrem Kabardy sa nadväzovali vzťahy so severozápadnými Adygejcami (Natuchajcami), Abazincami atď. Následne v období vládnutia Borisa Godunova (1598 – 1605)

¹⁴ Šajtan – v arabskom bohosloví predstaviteľ kategórie zlých duchov, nepriateľských k Alahovi a ľuďom. Schopný prijať ľudskú podobu.

¹⁵ Kazi-Mulla (tiež Gazi-Muhammed) – imám Dagastanu, moslimský vedec a kazateľ, duchovný líder a vodca národov severného Kaukazu v boji proti Ruskému impériu v období Kaukazskej vojny (1817 – 1864). Zahynul v roku 1832.

¹⁶ Šamiľ – vodca národno-osloboditeľskej vojny národov Severného Kaukazu v období rusko-kaukazskej vojny (1817 – 1864). V roku 1834 bol vyhlásený za imáma, spojil západný Dagestan a Čečensko, neskôr (v 40. rokoch) aj Čerkesko v teokratický islamský štát Severokaukazský imamát. Je považovaný za jedného z najvýznamnejších vodcov a veliteľov v dejinách. Pôvodom bol Avar (jedna z národností Dagestanu). V roku 1859 padol do ruského zajatia. Zomrel v Medine v roku 1871.

bola založená Astrachaňská eparchia (1602), do územnej pôsobnosti ktorej patrili aj územia k Rusku priateľských národov Kaukazu (Gumanov 2011). Ďalší prienik Rusov bol na dlhší čas zastavený vojnami s Krymským chanátom a Osmanskou ríšou na juhozápade a s Perziou na juho-východe. Šírenie vplyvu ruskej pravoslávnej cirkvi do regiónu nedokázalo konkurovať intenzívnej islamizácii severného Kaukazu, ktorá prebiehala od 17. storočia.

Ruská politika na severnom Kaukaze sa zaktivizovala začiatkom 18. storočia, keď v období „Petrových reforiem“ bola Osmanská ríša uznaná za dôležitého historického protivníka, a tak sa stal zrejším strategický význam Kaukazu. V 30. – 40. rokoch 18. storočia sa na Kaukaze zintenzívnila vojenská prítomnosť a politický vplyv Perzie. Turecko, ktoré utrpelo porážku vo vojne s ňou v roku 1733, sa dočasne vzdalo nárokov na Dagestan. Perzia opäť dobyla Zakaukazsko a kaspické pobrežie. Na druhej strane rusko-turecká vojna (1735 – 1739) bola pre Rusko nepriaznivá a Belehradská mierová zmluva uznala sultána za patróna Čerkeska a vynútila neutralitu Kabardy. Vzhľadom na nemožnosť spravovania Kabardy a Osetska, prijíma v roku 1744 Synoda Ruskej pravoslávnej cirkvi riešenie o dočasnom odovzdaní týchto území pod jurisdikciu Gruzínskej cirkvi. V roku 1759 dochádza k migrácii kresťanských Kabardov na severovýchod – prijímajú ruské poddanstvo a zakladajú mesto Mozdok (dnes v Severnom Osetsku). Až ďalšia Rusko-turecká vojna (1768 – 1774) a z nej plynúca mierová dohoda¹⁷ napokon začlenili celé Osetsko a Kabardu do Ruského impéria (Gumanov 2011).

Po ruskej anexii Krymu a pripojení časti Zakubáňska v roku 1783 Turecko, bažiacie po revanši, stavilo na strategickú islamizáciu čerkeských národov a podnecovalo nenávisť voči ruskej prítomnosti v regióne. Čerkesi boli nebezpečnými pre svoje nečakané útoky (v malých skupinách do 50 ľudí) na ruské pozície, ktoré sa vytvárali na línii rieky Kubáň. V noci prebrodili rieku a prenikali hlboko do ruského vnútrozemia, rabovali kozácko-ruské obyvateľstvo, brali zajatcov a dobytok. Pod vplyvom moslimskej propagandy o hroziacom nebezpečenstve zo severu – zo strany Rusov, Čerkesi sa zhromažďovali do veľkých niekoľkotisícových skupín a pod velením svojich kniežat alebo náčelníkov sa stávali vážnymi spojencami Turkov, ktorí sa snažili o udržanie svojho vplyvu na Kaukaze (Bobrovskii 1893, 26).

Rusko sa upevnilo na severnom Kaukaze a čoskoro začalo postupovať na juh od kaukazského chrbta, avšak Čerkesi na západe a Čečenci na východe sa postavili proti ruskej centralizačnej politike. Začala Kaukazská vojna (1817 – 1864)¹⁸ a v jej prvej etape zohrali dôležitú rolu nasledovníci Čečenca šejcha Mansura, predchodcu známeho Šamiľa. Ten ešte na konci 18. storočia vyhlásil Rusom svätú vojnu – džihád a viacerí vojenský náčelníci Čečenska, Kabardy a Čerkeska, nespokojní s Ruskom alebo predtým nerozhodní v religióznom aspekte, prijali islam. V boji s protureckými moslimami šejcha Mansura kabinet cárovnej Kataríny II. Veľkej (1762 – 1796) stavil na Petrohrade lojálnych povolžských moslimov (tatárske obyvateľstvo). Táto politika pokračovala aj pri jej nasledovníkoch. Napríklad v roku 1840 tajomník Kabardského dočasného súdu žiadal veliteľa ruských vojsk gen. Grabeho poslať na Kaukaz „osvietených a dobre zmýšľajúcich“ moslimských duchovných, najmä z Kazane a Buchary. „Aby tu na mieste a otvorene v mešitách mohli odsúdiť Šamiľa a jeho nasledovníkov z falošnej interpretácie Koránu.“ Paradoxne ruská administratíva začala vytvárať moslimské duchovné správy, pričom sa medzi pravoverných začali hlásiť aj rody, v ktorých sa ešte zachovali (silne zmiešané s pohanstvom a islamom) pravoslávne tradície (Gumanov 2011). Na konci 17. – začiatkom 19. storočia kresťanstvo definitívne mizne z Čečenska,

¹⁷ Rusko-osmanská mierová zmluva uzavretá v Küçük Kaynarca (dnes Kajnardža v Bulharsku) 21. júla 1774.

¹⁸ Všeobecný názov vojenských operácií ruskej armády v súvislosti s pripojením horských oblastí Severného Kaukazu k Ruskému impériu a vojenskou konfrontáciou so Severokaukazským imamátom (Imamátom Šamiľa). Kaukazská vojna sa prelínala s rusko-perzskou (1826 – 1828) a rusko-osmanskou vojnou (1828 – 129), resp. Krymskou vojnou (1853 – 1856).

pravoslávnyimi ostanú len Osetsko a čiastočne Kabarda. Až v roku 1880 na podnet Svätej Synody bol založený Spolok obnovenia pravoslávneho kresťanstva na severnom Kaukaze a v roku 1885 bola organizovaná Vladikaukazská eparchia Ruskej pravoslávnej cirkvi (do roku 1894 – v rámci gruzínskeho exarchátu) (Pravoslavie 2011, 21).

V polovici 19. storočia vzniká na severozápadnom Kaukaze muchadžirstvo¹⁹ – presídleniecké hnutie veľkej časti moslimského obyvateľstva Kaukazu do Osmanskej ríše, ktoré bolo odpoveďou na vojensko-politické metódy pripojenia regiónu do Ruského impéria (Dudarev 2017, 527). Podľa niektorých názorov – masové rozmery tohto presídlenieckého hnutia kaukazských horalov bolo spôsobené radikálnou zmenou charakteru boja s nimi – od organizácií expedícií ruská administratíva prechádza do systematického vysídlenia Čerkesov a osídlenia dobytých teritórií ruskými kolonistami. Avšak je zrejmé, že k presídleniu takých rozmerov prispeli – okrem náboženských faktorov (islam verzus pravoslávie) – aj dôsledky zrušenia nevoľníctva v Ruskom impériu v roku 1861. Pre časť severokaukazských národov bola strata nevoľníkov a otrokov proste mentálne neprípustná, a tak situáciu riešili odchodom na územie Osmanskej ríše.²⁰

Na konci Kaukazskej vojny ruská vláda vzniela ultimátum o vysídlení moslimských horských národov východného Čiernomoria. Mali možnosť presídlieť sa buď do kubánskych stepí, alebo do Osmanskej ríše. S Portou boli v tomto smere uzavreté príslušné dohody (Volkova 1974, 219-220; Fadeev 1889, 67-69). Zvlášť zložito prebiehalo presídlenie v novovytvorenom Zakubáňskom kraji, kde v strategicky dôležitých rájónoch severozápadného Kaukazu spolu s Abcházcami a Ubychmi žili prímorské etnické skupiny Natuchajcov, Šapsugov, Abadzechov atď.

Samotné presídlenie horských národov čiernomorského pobrežia Kaukazu na teritórium Osmanskej ríše – tzv. *čerkeské muchadžirstvo*, kulminovalo v rokoch 1858 – 1865 a realizovalo sa v niekoľkých etapách – po živelnom presídlení nabralo organizovaný charakter (presídlenia však prebiehali aj pred rokom 1858 a po roku 1865 – prakticky do I. svetovej vojny). V roku 1862 vznikla špeciálna „Komisia pre presídlenie horalského obyvateľstva do Turecka“, ktorá bola oprávnená organizovať presídlenie horalov severného Kaukazu, zabezpečiť ich peňažnými dávkami (10 strieborných rubľov na rodinu) a rokovať o preprave emigrantov do Osmanskej ríše s vlastníkmi prepravných lodí (Berzhe 1882, 298). Čerkesi boli pod konvojom deportovaní na čiernomorské pobrežie, následne prevážaní loďami na maloázijské pobrežie a osmanskou vládou ďalej rozsídľovaní v malých skupinách do rôznych častí ríše (čiastočne na území Anatólie, sýrsko-palestínskej oblasti, väčšinou však na Balkánsky polostrov, hlavne do Bulharska).

Odhaduje sa, že štvrtina obyvateľstva horalov severozápadného Kaukazu bola presídlená na Kubáň a tri štvrtiny do Malej Ázie, pričom Šapsugovia a Ubychovia odišli takmer všetci, z Kabardincov, Abadzechov a Bžeduchov – minimálne polovica. Podľa niektorých (zďaleka neúplných) údajov v rokoch 1859 – 1862 bolo z Veľkej Kabardy vysídlených do Turecka viac ako 10 tis. ľudí, do 3 tis. tagaurských a digorských Osetov, v roku 1865 – približne 3 tis. Kabardov a 45 osetských rodín. V roku 1864 bolo vystáňovaných asi 6 tis. Šapsugov, viac ako 21 tis. Ubychov, až 20 tis. Bžeduchov a Abadzekov, asi 400 rodín Karačejcov a v 80. rokoch a v rokoch 1905 – 1906 počet

¹⁹ **Muchadžirstvo** (rus. мухаджирство, махаджирство; arab. نكاح إجراما muhaceret – presídlenie, emigrácia) – vo všeobecnosti masové a cielené presídlenie moslimov do moslimskej krajiny z nemoslimského štátu, pokiaľ sú v menšine (napr. v dôsledku anexie moslimskej krajiny kresťanským štátom) a neželajú si zmieriť sa s menšinovým postavením.

²⁰ Svedčí o tom napríklad nasledujúca skutočnosť. Dňa 4. augusta 1866 predstavitelia staršiny Džigetov z gagrinskej osady prišli za ruským veliteľom gagrinskej pevnosti Bertom de Lagardom a oznámili svoje rozhodnutie presťahovať sa do Osmanskej ríše. K presídleniu Džigetov „do Turecka podnikli vyhlásenie okružného veliteľa, že im odoberú všetkých roľníkov a otrokov a kvôli tomu ostanú bez pracovných rúk, a tým aj bez prostriedkov živobytia. Hoci v Turecku bude ťažko, budú však mať svojich roľníkov a otrokov, ktorí im prácou svojich rúk zabezpečia obživu“ (Cherkasov et al. 2015, 891).

Karačejcov-muchadžirov bol asi 13 – 15 tisíc ľudí (Tishkov 2007, 48). Podľa súčasných odhadov do Osmanskej ríše bolo presídlených 350 000 až 450 000 ľudí, hoci sa vyskytujú aj oveľa väčšie údaje – 500 tis. až 900 tis. horalov. Etnicky „vyčistené“ územie severozápadného Kaukazu sa medzitým osídľovalo ruskými kozákmi, Arménmi a obyvateľstvom z centrálnych častí Ruského impéria.²¹

Cielená činnosť Ruskej pravoslávnej cirkvi v smere obnovenia kresťanstva v regióne, ako už bolo uvedené vyššie, sa začala v polovici 18. storočia. Podmienky na to boli kvalitatívne odlišné v periodicky sa meniacom období mieru a vojen na Kaukaze (najmä v období Kaukazskej vojny). Posledná perióda christianizácie – v poslednej tretine 19. storočia – do roku 1917, bola spojená s činnosťou nielen cirkevných štruktúr, ale aj cirkevno-svetských verejných organizácií, ktoré si stanovili za cieľ obnovenie a upevnenie pravoslávneho kresťanstva v regióne (Savenko 2011, 252-253).

Keď sa v roku 1917 Ruské impérium zrútilo, na území Severného Kaukazu došlo k pokusu zorganizovať tzv. Horskú republiku (1917 – 1918). Vlajka Horskej republiky, ktorej prvky je dnes možné vidieť na štátnej vlajke Abcházska, pozostávala zo striedajúcich sa troch bielych a štyroch zelených pruhov. Tri biele pruhy symbolizovali pravoslávne Abcházsko, Kabardu a Ossetsko a štyri zelené pruhy – moslimské Čerkesko, Karačajevsko-Balkarsko, Čečensko a Dagestan. Už len takýto prístup separatistov evidentne naznačoval rešpektovanie historických tradícií jednotlivých krajín regiónu a tradícií predkov, čo z hľadiska mentality horských národov Kaukazu je rozhodne významné (Pravoslavia 2011, 21).

REFERENCES

- Alekseev, Valeriy.* 2006. Авиатар и Сидония. Грузинские святые из еврейской диаспоры [Aviatar and Sidonia. Georgian saints from the Jewish diaspora]. In Истина и жизнь [Truth and life], 4/2006, 1-4.
- Alekseeva, Evgeniya Pavlovna.* 1959. Очерки по истории черкесов в XIV — XV вв. [Essays on the history of the Circassians in the XIV - XV centuries]. In Труды Карачаево-черкесского научно-исследовательского института. Вып. III. [Proceedings of the Karachay-Circassian Research Institute. Вып. III]. Cherkessk, 19-24.
- Aleš, Pavel.* 1978. Cirkevné dejiny I. Prešov.
- Alyshov, N.A.* 2018. Христианство в Азербайджане. XI-XXI вв. [Christianity in Azerbaijan. XI-XXI centuries]. In Религии Центральной Азии и Азербайджана. Том IV. Христианство [Religions of Central Asia and Azerbaijan. Volume IV. Christianity]. – Samarkand.
- Bell, James.* 2007. Дневник пребывания в Черкессии в течение 1837 – 1839 годов. В 2 т. Т. 1. [Journal of a residence in Circassia during the years 1837-1839. In 2 t. T. 1]. Nalchik.
- Berzhe, Adolf.* 1882. Выселение горцев с Кавказа [Eviction of mountaineers from the Caucasus]. In Русская старина [Russian antiquity], Т. 36, No 10-12. St. Petersburg, 1-32.
- Bobrovskii, P.O.* 1893. Kubanskii egerskii korpus 1786 – 1796 gg. [The Kuban Jaeger corps 1786-1796]. St. Petersburg.
- Čerkasov, Aleksandr et al.* 2014. Nobilita a ľud ubyšskej spoločnosti: príčiny sociálneho konfliktu. In Acta historica Neosoliensia 17/1-2, 268-280.

²¹ Súčasné výskumy nenechávajú na pochybách, že deportácie kaukazských horalov boli rusko-osmanským projektom, prospešným pre obe strany. Ruské impérium získalo úrodné a strategicky významné územia a zbavilo sa časti moslimského obyvateľstva, ktoré odmietalo ruskú prítomnosť v regióne. Osmanská ríša získala zdravú populáciu s rozvinutými tradíciami vojenskej kultúry, ktorú osídľovala najmä v balkánskych provinciách Porty, kde plnili úlohu živého pohraničného plotu medzi kresťanským obyvateľstvom (Nefliasheva 2011).

- Dudarev, Sergey L. 2017. On the Question of the Terms «Muhajirun» and «Muhajirism» In *Bylye Gody* 44(2), 525-532.
- Eliashvili, Natan. 1926. История грузинских евреев [History of Georgian Jews]. Tiflis.
- Encyklopedicheskiy slovar*. 1903. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron]. Т. XXXVIIIа: Черкесы [Circassians]. St. Petersburg, 580-582.
- Fadeev, Rostislav Andreevich. 1889. Дело о выселении горцев. Закавказское восстание. Часть II. Собрание сочинений. [The case of the eviction of the highlanders. Zagatala Uprising. Part II. Collected Works]. Т. I. St. Petersburg, 61-76.
- Farzaliev, Soltan. 2008. Распространение иудаизма на Кавказе: исторический очерк [The spread of Judaism in the Caucasus: a historical outline]. In: Кавказ & глобализация [Caucasus & globalization], Т. 2, вып. 4, 168-178.
- Geyushev, Rashid. 1984. Христианство в Кавказской Албании [Christianity in Caucasian Albania]. Elm.
- Golden, Peter B. 2007. Khazar studies: achievements and perspectives. In *The World of the Khazars: New Perspectives*. Brill, 7-58.
- Gorskie evrei. 1999. Горские евреи: История, этнография, культура [Mountain Jews: History, Ethnography, Culture]. Moscow.
- Gumanov, Mikhail. 2011. Православный Кавказ – утопия или перспектива? [Orthodox Caucasus - Utopia or Perspective?] In: Pravda.ru, 24. 3. 2011.
<https://faith.pravda.ru/1071329-caucasus/>
- Cherkasov, Aleksandr A. et al. 2015. Jikis and Jiketi in Conditions of War and Peace (1840–1860 years). In *Bylye Gody* 38/4, 888-893.
- Cherkasov, Aleksandr A. et al. 2016. The evolution of christianity in the Caucasus in the IV-XVIII centuries. In *Bylye Gody* 40/2, 382-391.
- Cherkasov, Aleksandr A. et al. 2018. The Circassian aristocracy in the late XVIII – The first half of XIX centuries: The social structure of society. In *Bylye Gody* 47/1, 88-96.
- Ioseliani, Platon. 1843. Краткая история грузинской церкви [A brief history of the Georgian church]. St. Petersburg.
- Istoriya evreev na Kavkaze*. История евреев на Кавказе [History of Jews in the Caucasus]. In Еврейская Энциклопедия [Jewish Encyclopedia].
https://toldot.ru/articles/articles_1931.html
- Ivanič, Peter – Lukáčová, Martina. 2014. Historicko-geografický kontext misií solúnskych bratov (Cesty Sv. Konštantína-Cyrila a Metoda do roku 867) [Historical-Geographical Context of the Solun Brothers' Missions (Journeys of Sts. Constantine-Cyril and Methodius until 867)]. In *Konštantínove listy* [Constantine's Letters] 7/1, 2-13.
- Kavkaz*. 2010. Кавказ: европейские дневники XIII – XVIII веков [Caucasus: european diaries of the XIII-XVIII centuries] Ed. V. Atalikov. Вып. III. Nalchik.
- Lyulie, Leonid Yakovlevich. 1990. Черкессия: Историко-этнографические статьи [Circassia: historical and ethnographical articles]. Severo-Kavkazskii filial MTsTK «Vozrozhdenie».
- Montpérreux, Frédéric Dubois de. 2010. Путешествие вокруг Кавказа. Т. 1. У черкесов и абхазов. [Travel around the Caucasus. Т. 1. The Circassians and Abkhazians]. Маикор.
- Nefliasheva, Nauma. 2011. Миграции с Северного Кавказа вчера и сегодня. Мухаджиры [Migrations from the North Caucasus yesterday and today. Muhajirs]. In *Кавказский узел* [Caucasian Knot].
<https://www.kavkaz-uzel.eu/blogs/1927/posts/6454>.
- Otechestvennaya istoriya*. 1994. Отечественная история: энциклопедия [National History: Encyclopedia]. In 5 t. Т. 1. Moscow.

- P.U.* 1869. Начало христианства в Закавказье и на Кавказе [The beginning of christianity in Transcaucasia and the Caucasus]. In Сборник сведений о кавказских горцах [Collection of information about the Caucasian highlanders] 2/1869. Tiflis, 1-24.
- Petrusheskiy, Iliya Pavlovich.* 1949. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. [Essays on the history of feudal relations in Azerbaijan and Armenia in the 16th – early 19th centuries]. Leningrad.
- Pfaff, V. B.* 1871. Материалы для истории осетин [Materials for the history of the ossetians]. In Сборник сведений о кавказских горцах [Collection of information about the Caucasian highlanders]. Вып. 5. Tiflis, 1-100.
- Pravoslavie.* 2011. Православие на Северном Кавказе [Orthodoxy in the North Caucasus]. In Православная газета [Orthodox newspaper] 37(646), 21.
- Savenko, Elena Aleksandrovna.* 2011. Вопросы периодизации распространения и восстановления христианства на Северном Кавказе [Issues of periodization distribution and recovery of christianity in the North Caucasus]. In Проблемы и перспективы исследования церковной истории Северного Кавказа. Вып. 2. [Problems and prospects of research of the church history of the North Caucasus. Vol. 2]. Stavropol, 238-255.
- Shcherbina, Fedor Andreevich.* 1916. История Арвамира и черкесогоаев [History of Arvamir and the Cherkesosgai]. Ekaterinodar.
- Spenser, Edmund.* 2008. Описание поездок по западному Кавказу, включая путешествие через Имеретию, Мингрелию, Турцию, Молдавию, Галицию, Силезию и Моравию в 1836 г. [Description of trips in the western Caucasus, including the journey through Imereti, Mingrelia, Turkey, Moldova, Galicia, Silesia and Moravia in 1836]. Nalchik.
- Szabo, Miloš.* 2016. Východní křesťanské cirkve. Praha.
- Šmigel, Michal et al.* 2017. Život a zvyky kaukazských Čerkesov: historicko-komparatívna sondáž cestopisov európskych cestovateľov od začiatku 16. do polovice 19. storočia. In Muzeológia a kultúrne dedičstvo 5/2, 29-50.
- Tishkov, Valeriy.* 2007. Социально-политическая история Северного Кавказа [Socio-political history of the North Caucasus]. In Tishkov, V. (ed.). Российский Кавказ. Книга для политиков [Russian Caucasus. Book for politicians]. Moscow, 17-72.
- Tornau, Fedor Fedorovich.* 2008. Воспоминания кавказского офицера. В двух частях. [The memoirs of a Caucasian officer. In two parts]. Maikop.
- Tsagareli, Aleksandr Antonovich.* 1891. Сношения России с Кавказом в XVI – XVIII вв. [Relations of Russia with the Caucasus in the XVI – XVIII centuries] St. Petersburg.
- Vasiliev, Aleksander Aleksandrovich.* 1936. The Goths in the Crimea. Cambridge.
- Vinogradov, V. B.* 1995. Средняя Кубань. Земляки и соседи [Middle Kuban. Fellow countrymen and neighbors]. Армавир, 1995 – Часть «Армяне закубанские» [Arvamir, 1995 – Part «The Armenians of Kuban»].
- http://budetinteresno.narod.ru/kraeved/narod_vin_cherkeso_gai.htm
- Volkova, Natalia.* 1974. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII — начале XX в. [The ethnic composition of the population of the North Caucasus in the XVIII — early XX centuries]. Moscow.
- Voroshilov, Vladimir Ivanovich.* 2008. История убыхов [History of Ubykhs]. Maikop.

SUMMARY: METAMORPHOSIS OF CHRISTIANITY IN THE CAUCASUS: FROM ITS EXPANSION TO THE INTEGRATION OF THE REGION TO THE RUSSIAN EMPIRE IN THE 19TH CENTURY. The Caucasus is in its generality a historically unique region. It has a multinational, religiously diverse and multicultural character. It acquired such

attributes because of a peculiar historical development. In the Caucasus, civilizations have met since ancient times and was regarded a kind of “ethnic chessboard” of nations that – alongside their culture – were also bearers of their own religious beliefs and manifestations of the religious culture of the people. The history of particular religions in the Caucasus (paganism, Judaism, Christianity, Islam) is very interesting and their co-existence attracts the attention of scientific interest. Presented comparative-historical study attempts to map not exactly the genesis of Christianity in the Caucasus, but rather its metamorphic display in the context of the overall religiosity and dialogue of civilizations in this region. It is also entitled to have another attribute – the crossroad of cultures. Christianity itself, since its establishment in the Caucasus in the 4th century, went through periods of its very start, standing out, decline and downfall across all ethnic groups of the region under the influence of internal, but especially external factors. Christianity had its own history for each of the nations of the Caucasus. Specific of the metamorphosis of Christianity in the Caucasus was not only syncretism or the pressure of Islam, but also the presence of the conservative mentality of Caucasian mountain dwellers, where traditional way of life, freedom and independence were valued.

doc. PhDr. Michal Šmigel, PhD.
Matej Bel University in Banská Bystrica
Faculty of Arts
Department of History
Tajovského 40,
974 01 Banská Bystrica
Slovakia
michal.smigel@umb.sk

doc. Aleksandr A. Cherkasov, DrSc.
Volgograd state university
100 University Ave.
400 062 Volgograd
Russian Federation

International Network Center for Fundamental and Applied Research
1150 Connecticut Ave. NW
STE 900 Washington
District of Columbia, 20036
USA
incfar.center@gmail.com

doc. PaedDr. Miroslav Kmeť, PhD.
Matej Bel University in Banská Bystrica
Faculty of Arts
Department of History
Tajovského 40
974 01 Banská Bystrica
Slovakia
miroslav.kmet@umb.sk